

Віды лексіка-семантычнай дэрывацыі	Лічбы	%
Метафарычны перанос	83	1,3
Метанімічны перанос	46	0,7
Спецыялізацыя значэння	93	1,5
Семантычнае калькаванне	14	0,1

Скарачэнні

Біялогія-94 – Серабракова Т.І., Елянеўскі А.Г., Гулянкова М.А. Біялогія: Расліны, бактэрыі, грыбы, лішайнікі: Падручнік для 6–7 класаў агульнаадукацыйнай школы. Мн., 1994.

БЭС – Биологический энциклопедический словарь. 2-е изд., испр. / Гл. ред. М.С. Гиляров. М., 1984.

ТСБЛМ-96 – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. Мн., 1996.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984. Т. 1–5.

УБС – Біялагічны слоўнік / Под ред. І.Г. Підолічка, К.М. Ситника, Р.В. Чаговця. Київ, 1974.

Літаратура

Белова М.Э. Явление вторичной номинации как результат лексико-семантического образования терминов // Вестник ЛГУ. Сер. 2. 1986. Вып. 3. С. 265–267.

Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 3–29.

Душэўскі К. Прадмова // Зяленскі В. Батаніка. Падручнік для сярэдніх школ. Коўна, 1924. С. 3–5.

Лапкоўская А.М. Тэрміны метафарычнага ўтварэння ў беларускай батанічнай тэрміналогіі // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы VII Междунар. науч. конф. Гродно, 2000. С. 181–184.

Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. М., 1961.

Мацюк Г.П. Про тэрміналогізацыю адзінаццёў загальнаўжыванай лексики // Мовознаўство. 1984. № 5. С. 68–71.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 2 т. / Общ. ред., предисл. и вступ. ст. проф., д-ра филол. наук В.И. Борковского. М., 1958. Т. 2.

Прадмова // Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 6. Батаніка агульная і спецыяльная. Мн., 1924. С. 3.

Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. // Русский язык в национальной школе: Проблемы лингводидактики. М., 1972. № 6. С. 19–25.

Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977. С. 129–221.

Паступіла ў рэдакцыю 25.02.2001.

Алена Мікалаеўна Лапкоўская – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай моў і метадык іх выкладання ў пачатковай школе ледагагічнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Кулалы.

І.А. ЖУРКО

ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ ПАРОНІМЫ І ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Рассматриваются некоторые вопросы разграничения фразеологических паронимов и вариантов фразеологизмов. Анализируются паронимы, различающиеся грамматическими формами или морфемной структурой компонентов, морфологические и словообразовательные варианты.

In the article certain matters of the delimitation of phraseological paronyms and of variants of phraseological units are examined. The paronyms, which differ in the grammatical forms or morphemes structure of their components, and morphological and wordbuilding variants are analysed.

Фразеалагізмы “як пэўная сістэма ўзаемазвязаных моўных адзінак” (Лепешаў 1998, 4) суадносяцца паміж сабой не толькі па сэнсавых, граматычных ці стылістычных асаблівасцях, але і па вонкавым падабенстве. Менавіта падабенства кампанентнага складу фразеалагізмаў вызначае фармальныя варыянты і паронімы. Тэорыя фразеалагічнай варыянтнасці ў навуковай літаратуры распрацоўваецца даволі грунтоўна: аналізуюцца тыпы варыянтаў, даецца іх класіфікацыя, вызначаюцца прычыны фарміравання і функцыяніравання варыянтных радоў.

Адзіны погляд на сутнасць параніміі адсутнічае сярод мовазнаўцаў да гэтага часу, фразеалагічная паранімія як семантычная катэгорыя фразеалагічнай сістэмы ў беларусістыцы не даследавана наогул. Справа ў тым, што

пры вывучэнні паронімаў пераважае функцыянальна-стылістычны кірунак, а асноўнай прыметай іх вылучэння лічыцца збытванне ў маўленні. Такім чынам, праблема параніміі звязваецца з няправільным ужываннем сугучных фразеалагізмаў. Аднак “такое азначэнне свядома дапускае бытаніну ў іх ужыванні, хоць яе можа і не быць. І гэта ўжо метадычны аспект” (Багатурава 1971, 351). Парушэнне фразеалагічнай нормы вынікае з недастаткова дакладнага ведання семантыкі, структурных і спалучальных асаблівасцей фразеалагізмаў, законаў марфалагічнай зменнасці іх кампанентаў. Пры гэтым нельга не заўважыць, што фармальнае падабенства можа характарызаваць і фразеалагічныя сінонімы, і антонімы. Таму пазбягаць збытвання важна, на наш погляд, не толькі ў сферы ўзаемаадносін паронімаў паміж сабой, але і з іншымі вонкава блізкімі адзінкамі.

“Паранімія з усімі ўласцівымі ёй фармальна-моўнымі заканамернасцямі з’яўляецца адным з кампанентаў мовы і займае абсалютна вызначанае месца ў яе структуры” (Вішнякова 1974, 8). “Сістэмнае ўяўленне аб параніміі можна скласці толькі праз вызначэнне яе трансфармацыйных сувязяў з іншымі фармальна-змястоўнымі апазіцыямі” (Шаблоўскі 1998, 68). Такі падыход дазволіць акрэсліць месца паронімаў сярод іншых элементаў семантычнай парадзігмы, дапаможа стварыць цэласную характарыстыку фразеалагічнай сістэмы. Параўнаем моўныя паказчыкі фразеалагічнай варыянтнасці і параніміі.

Фразеалагічныя варыянты – гэта дзве і больш агульнамоўныя, сэнсава і стылістычна раўназначныя разнавіднасці фразеалагізма. Напрыклад, *моцны (дужы) пол ‘мужчыны’, на тым свеце вугольчыкамі (вугельчыкамі)* заплаціць, разлічыцца і пад. ‘нічога і ніколі не (заплаціць і пад.)’, *звівацца вужам (вужом)* ‘хітрыць, спрытна выкручвацца’, *<і> у вус <сабе> не дзьмуць* ‘не звяртаць ніякай увагі на што-н., не турбавацца’.

Фразеалагічныя паронімы – фармальна падобныя фразеалагізмы з рознымі ўзаеманезамяняльнымі значэннямі (гл. Шанскі 1991, 167): *апускаць рукі* ‘станавіцца бяздзейным, бязвольным, страчваць жаданне займацца чым-н.’ і *распускаць рукі* ‘біцца, збіваць каго-н.’, ‘чапаць, абдымаць каго-н., дазваляць сабе празмерныя вольнасці’; *слова за слова* ‘паступова, малапамалу (разгаварыцца, расказаць, вылажыць і пад.)’, ‘спрачаючыся, прэрэчачы адзін аднаму (пасварыцца, разгаварыцца і пад.)’ і *слова ў слова* ‘даслоўна, абсалютна дакладна (пераказаць, паўтарыць, запомніць і пад.)’.

Паранімічныя фразеалагізмы аб’ядноўваюцца ў пары і суадносяцца паміж сабой як “паралельныя” (Вішнякова 1974, 12) моўныя адзінкі: быць, адчуваць сябе *на кароткай назе* з кім ‘у блізкіх, сяброўскіх адносінах’ і *на кароткую нагу* жыць, становіцца і пад. ‘вельмі блізка, па-сяброўску’. Варыянты здольны выступаць у дзвюх разнавіднасцях (*гарэць агнём – гарэць полымем, у вус – у вусы*), а таксама ўтвараць варыянтныя рады. “Даволі часта фразеалагічны кампанент можа мець не адзін заменнік, а два і больш, напрыклад: *вайна (бітва, змаганне) з ветракамі, дурыць (тлуміць, марочыць, чмурыць, чмуціць) галаву*” (Лепешаў 1998, 78).

Паводле катэгарыяльнага значэння варыянты заўсёды суадносяцца з адной часцінай мовы: *кідаць камень – кідаць каменем* у каго ‘асуджаць, абвінавчваюць, ганьбіць каго-н.’ (дзеяслоўныя), *не за гарамі – не за гарой* ‘блізка, недалёка, побач знаходзіцца што-н.’, ‘хутка, неўзабаве, у хуткім часе наступіць, адбудзецца што-н.’ (прыслоўныя).

Граматычнае, абагульненае значэнне паранімічных фразеалагізмаў у адных выпадках можа супадаць, а ў другіх – разыходзіцца: *тыцкаць нос* куды, у што ‘ўмешвацца ў што-н.’ і *тыцкаць носам* каго ў што ‘ўказваць з мэтай павучання, звычайна ў рэзкай форме’ (дзеяслоўныя), *на людзі* ‘ў кампанію з іншымі, туды, дзе прысутнічаюць іншыя (ісці, выйсці і пад.)’ і *ў людзі* аддаваць, выпраўляць, ісці і пад. ‘на работу па найму, у парабкі’ (прыслоўныя); *на вока* ‘прыблізна, прыкладна, без дакладнага падліку, вымярэння (вызна-

чаць, мераць і пад.), 'вонкава (пазнаваць, выбіраць і пад.)' (прыслоўны) – на воку ў каго 'даступны агляду, назіранню, кантролю з боку каго-н.' (прыметнікавы); *круціцца ў галаве ў каго* 'пастаянна знаходзіцца ў свядомасці, у думках' (дзеяслоўны) – *закруцілася ў галаве ў каго* 'хто-н. адчувае галавакружэнне (ад стомленасці, перажыванняў і пад.)' (несуадносны з часцінамі мовы).

Фразеалагічныя паронімы і варыянты разыходзяцца таксама спалучальнымі магчымасцямі. Варыянты як "разнавіднасці аднаго і таго ж фразеалагізма заўсёды маюць аднолькавую лексіка-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту" (Хлусевіч 2001, 9). Напрыклад, валентна абмежаванае значэнне варыянтных адзінак з *астатніх слоў* і з *апошніх слоў* 'вельмі непрыстойна' выяўляецца толькі ў спалучэнні са словамі *лаяць, аблаяць і пад.*, канструкцыйна абмежаванае значэнне варыянтаў *зазірнуць у душу і заглянуць у душу* (чыю, каму, каго) рэалізуецца з канкрэтнымі формамі залежных слоў.

Сувязі і адносіны фразеалагізмаў-паронімаў са словамі бываюць самыя разнастайныя. "Толькі ўлік лексіка-граматычнай спалучальнасці і сінтаксічнай функцыі, замацаванай за фразеалагізмам, дазваляе правільна размежаваць знешне падобныя выразы" (Лепешаў 1998, 175). Так, фразеалагізм у кулак 'у адно цэлае, разам' спалучаецца з дзеясловамі *сбраць, сбрацца і пад.*, а яго суадносіны у кулаку 'ў поўнай залежнасці, ва ўладзе, у падпарадкаванні' ўжываецца са словам *трымаць*: *Яна сабрала ўсе сілы ў кулак і пачала ціснуць на правае крыло Вылівахавога войска* (У. Караткевіч "Лад дзя распачы"); *Акушэвіч трымаў у кулаку не толькі сваіх саўдзельнікаў, але і сям'ю* ("Звязда").

Некаторыя паранімічныя выразы могуць мець аднолькавае адносна свабоднае, валентна абмежаванае ці канструкцыйна абмежаванае значэнне, але, у адрозненне ад варыянтаў, розную "лексічна-семантычную спалучальнасць" (Смярчко 1971, 82). "Яны свабодна ўступаюць у сувязь са словамі, але, зразумела, не ўсімі, бо гэтыя сувязі абмяжоўваюцца прадметна-лагічна, г. зн. суадносінамі саміх з'яў рэчаіснасці, абазначаных фразеалагізмам і словам" (Лепешаў 1998, 176). Дзеяслоўны выраз *праглынуць язык* 'перастаць гаварыць, змоўкнуць' ужываецца толькі пры дзейніку са значэннем асобы, а прыметнікавы *праглынеш язык* 'вельмі смачны, прыемны, апетытны' звязваецца з назоўнікамі ежы і пітва.

Фразеалагічныя варыянты свабодна ўзаемазамыняюцца ў любым кантэксце, не патрабуючы перабудовы сказа. Так, фразеалагізм *зламаць галаву ў значэнні* 'скалечыцца, загінуць' можна замяніць раўназначным варыянтам *зламаць шыю ў* такім прыкладзе: *А тут зноў пачалася вайна. Ісці на яе было боязна. Яшчэ ці заважэш што, а галаву зломіш* (А. Асіпенка "Сыну майго сына"), а варыянты *пакаціцца ад смеху і пакаціцца са смеху* 'моцна, да знямогі смяцца' могуць выкарыстоўвацца адзін замест аднаго ў сказе: *Віктар схамянуўся і таксама пакаціўся ад смеху* (Я. Маўр "Палескія рабінзоны").

Паранімічныя фразеалагізмы характарызуюцца поўнай семантычнай асобнасцю і ўзаеманезамыняльнасцю: *збіцца з нагі* 'даходзіць да замяшання, разгубленасці, заблытвацца' – *збіцца з ног* 'моцна стамляцца, змучвацца, вымотвацца (ад беганіны, клопатаў)'. Прыклады: *Ну, а факультэт, гэта што такое? Тут і сам Сцепка з нагі збіўся, а бацька заўважыў: – Вось пайшлі словы – і мазгі на іх скруціш!* (Я. Колас "На прасторах жыцця"); *Маці з ног збівалася, каб расстарацца чаго пракарміць яго* (М. Гіль "Пуд жыта").

З'ява полісеміі ўласціва як фразеалагічным варыянтам, так і паронімам. "Калі мнагазначны фразеалагізм мае пераменны склад кампанентаў ва ўсіх сваіх значэннях, то перад намі з'ява варыянтнасці" (Лепешаў 1998, 76). Гэта значыць, што семантычна тоесныя мадыфікацыі аднаго фразеалагізма не

адрозніваюцца і колькасцю значэнняў. Так, прыкладам можа быць фразеалагізм *хоць разарвіся (парвіся, падарвіся)* каму 'каму-н. трэба адразу рабіць некалькі спраў', 'нягледзячы ні на якія старанні, што ні рабі (не атрымліваецца што-н.)', дзеяслоўны кампанент якога здольны вар'іравацца ў абодвух значэннях.

Як і варыянты, сустракаюцца мнагазначныя фразеалагізмы-паранімы з аднолькавай колькасцю значэнняў. У адных выпадках такія фразеалагізмы не супадаюць усімі значэннямі. Напрыклад, *прыкладваць руку* да каго 'біць каго-н.', <да чаго> 'мець дачыненне да чаго-н. заганага, прымаць удзел у чым-н. нядобрым' і *накладваць руку* на што 'прысвойваць, захопліваць што-н.', на каго, на што 'падпарадкоўваць сваёй уладзе, распраўляцца з кім-, чым-н.'

У другіх выпадках фармальна падобным фразеалагічным адзінкам уласціва з'ява абмежаванай параніміі. Такія выразы ў адных са сваіх значэнняў выступаюць як сінонімы, а ў другіх – разыходзяцца семантычна. Так, фразеалагізмы *кружыць галаву* (каму) і *ўскружыць галаву* (каму) у агульным значэнні 'пазбавіць магчымасці правільна разважаць, аб'ектыўна ацэньваць абставіны' – сінонімы: *Пісар сцвярджае, што такога старшыні ва ўсім Пінскім павеце няма, а памочнік не раз гаварыў: "Нашаму старшыні паліцмайстрам быць"*. *Усё гэта кружыць галаву Захару Лемешу* (Я. Колас "На ростанях"); *"Апамятайцеся! – крычаў Косця Пальцімовіч. – Вам ўскружыла галаву лёгка перамога* (У. Шальманаў "Цагельня"). Яны ўваходзяць у такія сінанімічны рад: *збіваць з панталыку* каго (у першым значэнні), *збіваць з трыбу* каго, *каламуціць ваду* (у першым значэнні), *круціць мазгі* каму (у другім значэнні). Іншыя значэнні фразеалагізмаў *кружыць галаву* каму 'выклікаць галавакружэнне; туманіць, п'яніць' і *ўскружыць галаву* каму 'выклікаць у каго-н. пачуццё кахання, сімпатыі; прывабіць каго-н.' – паранімічныя: *Пах мёду кружыў Мішку галаву, і ён не думаў адступаць, не паспытаўшы салодкага* (М. Лынькоў "Пра смелага ваяку Мішку і яго слаўных таварышаў"); *"Такая хоць куды пралезе і каму хочаш галаву ўскружыць"*, – *зласліва падумаў Антон* (А. Крыга "Порт прызначэння"). Выраз *ўскружыць галаву* ва ўказаным значэнні мае свае сінонімы: *завязаць вочы* каму, *завязаць свет* каму (у другім значэнні), *задурыць галаву* каму (у першым значэнні), *круціць галаву* каму (у першым значэнні), *круціць мазгі* каму (у першым значэнні), *пакараць сэрца* каго, чыё.

У адрозненне ад варыянтаў, якія заўсёды маюць аднолькавую колькасць значэнняў, большасць фразеалагізмаў-паранімаў і фразеалагізмаў, ахопленых паранімічна-сінанімічнымі адносінамі, разыходзіцца семантычным аб'ёмам. Напрыклад, паранімамі выступаюць адназначны выраз *не ў сабе* 'ў вельмі дрэнным настроі, моцна ўсхваляваны' і двухзначны *не па сабе* каму 'кепска, блага (пра стан недамагання)', 'няёмка, прыкра, нядобра (пра стан збынтэжанасці, разгубленасці і пад. ад незвычайнасці чаго-н.)': *Люба не ведала, пра што загаманіць з бацькам. Бачыла, што ён не ў сабе нешта і прыехаў не абы толькі прыехаць* (Р. Мурашка "Сын"); *Зосі стала неяк не па сабе, нудна і ўтомна, пачаў марыць сон* (Ц. Гартны "Сокі цаліны"); *У такія мінуты настрой яго спадаў, яму рабілася не па сабе* (Я. Колас "На ростанях").

Як абмежаваныя паранімы характарызуюцца фразеалагізмы *не ў галаву* каму 'не цікавіць каго-н.', не з'яўляецца прадметам чыіх-н. клопатаў, думак' і *не ў галаве* каму 'не цікавіць, не клапаціць каго-н.', 'не прыпамінаецца што-н.'

У залежнасці ад таго, "што змяняецца ў фразеалагізме: увесь кампанент ці яго асобны фармальны бок" (Лепешаў 1998, 77), вылучаюцца лексічны і фармальны тыпы варыянтнасці. Паранімічныя фразеалагізмы збліжаюцца перш за ўсё з фармальнымі (словаўтваральнымі і марфалагічнымі) варыянтамі, бо вонкава могуць разыходзіцца словаўтваральнымі ці марфалагічнымі асаблівасцямі паўназначных кампанентаў.

Словаўтваральныя варыянты – гэта разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў: *ліць (праліваць) кроў, якім ветрам <занесла, прынесла>, быллём зарасло (парасло)*. У беларускай фразеалогіі “пераважае вар’іраванне дзеяслоўнага кампанента” (Хлусевіч 1999, 28). “Узнікненне словаўтваральных варыянтаў выклікаецца тым, што “кампаненты ў складзе фразеалагізма – гэта семантычна пераўтвораныя словы – “цены”, “прывіды слоў”, пазбаўленыя таго, што з’яўляецца галоўным для слова, менавіта асобнага лексічнага значэння” (Ахманова 1957, 7). Таму замена фразеалагічнага кампанента іншым, сугучным з ім словам, роднасным, аднакаранёвым, але з адрознай словаўтваральнай структурай, успрымаецца носьбітамі мовы як неістотная. Спачатку такая замена ўзнікае на індывідуальна-маўленчым узроўні, а пасля становіцца агульнаўжывальнай” (Хлусевіч 1999, 32).

У навуковай літаратуры сустракаецца меркаванне, што “ў фразеалагізмах змяненне марфемнай структуры аднаго з іх кампанентаў не ўплывае на семантычную і стылістычную тоеснасць фразеалагізма і вядзе да ўзнікнення двух і больш словаўтваральных варыянтаў” (Лепешаў, Хлусевіч 2000, 109). З гэтай думкай нельга цалкам пагадзіцца. У мове існуюць фразеалагічныя выразы, якія адрозніваюцца словаўтваральнай структурай кампанента, але з’яўляюцца нятоеснымі семантыкай. Яны выступаюць не як словаўтваральныя варыянты, а як паронімы. Напрыклад, *задаваць пары* каму ‘моцна сварыцца на каго-н.’ і *паддаваць пары* каму ‘натхняць, падбадзёрваць каго-н.’, ‘прымушаць каго-н. дзейнічаць больш энергічна’; *выцягнуць за вушы* каго ‘ўсяляк дапамагаць няздольнаму, няўмеламу чалавеку ў вучобе, у руху па службе і пад.’ і *прыцягнуць за вушы* што ‘неапраўдана, беспадстаўна выкарыстоўваць што-н. у якасці доказаў’; *накласці рукі* на каго ‘пазбаўляць жыцця, забіваць, знішчаць каго-н.’ і *прыкласці рукі* да каго ‘біць каго-н.’, ‘да чаго’ ‘мець дачыненне да чаго-н. заганага, прымаць удзел у чым-н. нядобрым’. Розныя прэфіксы дзеяслоўных кампанентаў выступаюць прыметай фармальнага размежавання паронімаў.

“Словаўтваральныя элементы ў структуры фразеалагізма, як правіла, пазбаўлены рэальнага значэння”, яны “дэсемантызуюцца, страчваючы сваё значэнне. Прычына дэсемантызацыі марфем у тым, што яны ўяўляюць сабой толькі значымую частку слова, якая ў сваю чаргу ў структуры фразеалагізма сама падпадае пад семантычную дэактуалізацыю” (Жукаў 1978, 83). Аднак “не заўсёды марфемы цалкам паглынаюцца агульным значэннем фразеалагізма” (Жукаў 1978, 83). І менавіта ў складзе паронімаў яны часткова захоўваюць сваю семантыку, указваюць на семантычную адметнасць гэтых фразеалагізмаў. Напрыклад, рэальнае значэнне прэфіксаў *вы-* і *пры-* захоўваецца ў фразеалагізмах *выцягнуць за вушы* і *прыцягнуць за вушы*, якія ўтварыліся шляхам пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння – пераносам назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. Так, пры дапамозе прэфікса *вы-* ўтвараюцца дзеясловы са значэннем ‘выдзеліць што-н. пры дапамозе адпаведнага дзеяння’, дзеясловы з прэфіксам *пры-* маюць значэнне ‘далучыць (ца) да чаго-н.’ (гл. Беларуская граматыка 1985, 335). Тая семантычная дыферэнцыяцыя, якую атрымліваюць дзеясловы ў свабодным словазлучэнні, пераносіцца і ў фразеалагізмы. “У падобных выпадках у структуры дзеяслоўнага фразеалагізма граматычна галоўны кампанент выконвае падвоеную функцыю – прадвызначае катэгарыяльнае значэнне фразеалагічнай адзінкі і ўтрымлівае адценні дэрывацыйнага значэння” (Жукаў 1978, 83).

“Некаторыя дзеяслоўныя выразы, здольныя ўжывацца ў дзвюх трывальных формах, маюць словаўтваральную варыянтнасць толькі ў адной з іх” (Хлусевіч 2001, 13). Напрыклад, фразеалагізм незакончанага трывання *псавачь абедню* каму ‘знарок перашкаджаць каму-н. у ажыццяўленні чаго-н.’ выкарыстоўваецца і ў формах закончанага трывання *палсавачь абедню*,

сапсаваць абедню, якія паміж сабой суадносяцца як словаўтваральныя варыянты. Такія выпадкі неабходна адрозніваць ад паранімічных супастаўленняў тыпу *ламаць галаву*, *паламаць галаву* і *зламаць галаву*, дзе адзінкі *паламаць галаву* над чым 'напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-н.' і *зламаць галаву* 'скалечыцца, загінуць', <на чым> 'пацярпець поўную няўдачу ў чым-н.' – не варыянты, а розныя ўзаеманезмяняльныя фразеалагізмы. Аднатрывальны выраз *зламаць галаву* і двухтрывальны *ламаць (паламаць) галаву* (над чым) не з'яўляюцца трывальнымі формамі, бо, як бачым, разыходзяцца семантычна.

У асобных выпадках фразеалагічныя варыянты, як і паронімы, варта адмяжоўваць ад марфалагічных форм закончанага і незакончанага трывання. Так, у фразеалагізмах *мала кашы еў* і *мала кашы з'еў*, *нага не ступала* і *нага не ступіла* дзеяслоўны кампанент выкарыстоўваецца ў дзвюх трывальных формах. Але першая пара – варыянты фразеалагізма: *мала кашы еў (з'еў)* 'недастаткова вопытны, замалады, каб брацца за якую-н. сур'ёзную справу', бо тут форма трывання "не нясе ніякай функцыянальнай нагрузкі" (Лепешаў 1998, 115), абедзве формы (*еў* і *з'еў*) "не парадэгматычныя, а "пустыя", варыянтныя, бо ні адна з іх не мае трывальнага значэння" (Даніловіч 1991, 54). Другая пара фразеалагізмаў – паронімы, бо разыходзяцца семантыкай і не суадносяцца паміж сабой як марфалагічныя формы: *нага не ступала* каго, чыя, куды, дзе 'хто-н. не бываў, не жыў, не заходзіў куды-н.' і *нага не ступіла* каго, чыя куды 'хто-н. не з'явіўся дзе-н.'

Марфалагічныя варыянты – разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца граматычнай формай аднаго з кампанентаў. Часцей за ўсё варыянтнасць звязана з назоўніковым кампанентам, які ўжываецца ў розных лікавых формах. Напрыклад, *араць дарогу (дарогі)* 'гаварыць ці рабіць якое-н. глупства', *браць на язык (языкі)* каго 'рабіць каго-н. аб'ектам размоў, насмешкі; асуджаць чые-н. недахопы'. "Семантыка гэтых адзінак не сумяшчаецца з паняццем ліку, таму формы ліку кампанента-назоўніка аказваюцца семантычна і граматычна пустымі" (Ігнацьева 1976, 8). Наступныя фразеалагізмы разыходзяцца склонавымі канчаткамі назоўнікавага кампанента, але супадаюць і сэнсавы, і стылістычна, і ўнутранай формай: *заламаць асінку (асінкаю)* 'прыняць цвёрдае рашэнне, заракаючыся зрабіць што-н.', *костка (косткай)* у *горле* каму, у каго, для каго, для чаго 'вялікая перашкода для каго-, чаго-н.'

Паранімічныя фразеалагізмы, якія маюць такія самыя фармальныя прыметы, дыферэнцыруюцца семантычна: у *рукі* чые, каго, каму 'ў поўную залежнасць', чые, каго 'ў чые-н. уладанне (пераходзіць, захопліваць, браць і пад.)' – у *руку* чыю, каму 'на карысць каго-н.', каму 'падыходзіць каму-н., задавальняе каго-н.'; *падаць руку* каму 'аказваць дапамогу ў цяжкую хвіліну' – *рукой падаць* да чаго 'зусім блізка, не вельмі далёка'; *пад нос* бубніць, мармытаць і пад. 'вельмі ціха, невыразна' – *пад носам* у каго, чым, каго 'ў непасрэднай блізкасці ад каго-н., побач, блізка'.

Асобна скажам пра ўзаемазамены лікавых форм кампанентаў, якія на ўзроўні слоў маюць саматычнае значэнне (назваюць часткі чалавечага цела). Варыянтнасць форм ліку ўласціва фразеалагізмам тады, калі "саматычны кампанент суадносіцца са словам, якое абазначае парны сіметрычны орган (рукі, ногі, локці і г. д.) або неадзінкавы орган (зубы, пальцы)" (Хлусевіч 2001, 13): *наступаць на нагу (на ногі)* каму 'крыўдзіць, закранаць каго-н.', *навастрыць вуха (вушы)* 'напружана, уважліва прыслухоўвацца, насцярожвацца'. "І пра аднаго чалавека, і пра многіх можна, напрыклад, сказаць, што ён *навастрыў вуха (вушы)*, *яны навастрылі вуха (вушы)*" (Хлусевіч 2001, 13). Ад такіх фразеалагізмаў неабходна адрозніваць выразы з рознымі значэннямі: *збіцца з нагі* 'даходзіць да замяшання, разгубленасці, заблытвацца' – *збіцца з ног* 'моцна стамляцца, змучацца, вымотацца (ад беганіны, клопатаў)'; *накладваць руку* на што 'прысвойваць, захопліваць што-н.', на каго, на што 'падпарадкоўваць сваёй уладзе, распраўляцца з

кім-, чым-н.' – *накладваць рукі* на каго 'пазбаўляць жыцця, забіваць, знішчаць каго-н.', якія не з'яўляюцца марфалагічнымі варыянтамі.

Марфалагічнае вар'іраванне закранае таксама дзеяслоўныя кампаненты. Напрыклад, *вадой не разальеш (не разліць)* каго 'вельмі дружныя, заўсёды разам' – раўназначныя варыянты, а *язык праглынеш* 'смачны' і *язык праглынуць* 'перастаць гаварыць' – паранімы, адзін з якіх, прыметнікавы, застыў у адной форме і не змяняецца, а другі, дзеяслоўны, зменны, рэалізуе некаторыя граматычныя катэгорыі; *заблудзіць (заблудзіцца)* у *трох соснах* 'не разбірацца ў самым простым, элементарным' – варыянтныя мадыфікацыі фразеалагізма, яны разыходзяцца постфіксам *-ца* дзеяслоўнага кампанента, які мае фармальнае значэнне звартнасці, не ўплывае на семантыку фразеалагізма, "толькі больш падкрэслівае значэнне пераходнасці" (Сучасная беларуская мова 1997, 153), а *валіць з ног* каго 'вымушаць падаць, даводзіць да стану расслабленасці', 'даводзіць да хваробы' і *валіцца з ног* <ад чаго> 'даходзіць да поўнай знямогі, ператамляцца' – сэнсава нятоесныя паранімы.

Такім чынам, і фразеалагічныя паранімы, і варыянты фразеалагізма могуць адрознівацца марфалагічнымі формамі, словаўтваральнымі ці формаўтваральнымі афіксамі назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентаў. Паранімы выступаюць як узаеманезамяняльныя фразеалагізмы, нятоесныя семантыкай. Фразеалагічныя варыянты – аднолькавыя намінацыйным, катэгарыяльным значэннем і лексічна-граматычнай спалучальнасцю. Вывучэнне варыянтнасці і параніміі дапамагае ў асобных выпадках выявіць глыбіню семантычных сувязей кампанентаў са словамі свабоднага ўжывання і на гэтай аснове акрэсліць з'яву частковай дэактуалізацыі структурных элементаў фразеалагічнай адзінкі. Распрацоўка пытанняў размежавання гэтых асобных катэгорый фразеалагічнай сістэмы звязана з задачамі фразеаграфіі, актуальная пры семантычнай класіфікацыі фразеалагізмаў.

Літаратура

- Ахманова О. С. Очерки об общей и русской лексикологии. М., 1957.
- Багатурова Е. Г. Паронимия в сфере фразеологии // Вопросы семантики фразеологических единиц: Тезисы докладов и сообщений. Новгород, 1971. Ч. 1. С. 350–358.
- Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфазія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мн., 1985.
- Вишнякова О. В. Паронимы в русском языке. М., 1974.
- Даніловіч М. А. Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў. Мн., 1991.
- Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978.
- Игнатьева Л. Д. Структурные и семантические свойства фразеологических единиц с фразообразующим компонентом "как" в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1976.
- Лепешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў ВУНУ. Мн., 1998.
- Лепешаў І. Я., Хлусевіч І. М. Пра варыянтнасць і сінанімічнасць у лексіцы і фразеалогіі // Веснік ГрДзУ імя Я. Купалы. Сер. 1. Гуманітарныя навукі. 2000. № 1 (3). С. 108–112.
- Смерчко З. Е. О сочетании слов и словесных значений при образовании фразеологических единиц // Вопросы истории и теории русского языка. Новгород, 1971. С. 82–100.
- Сучасная беларуская мова: Марфалогія: Вучэбны дапаможнік / Пад агульнай рэдакцыяй прафесара М. С. Яўнэвіча. Мн., 1997.
- Хлусевіч І. Словаўтваральныя варыянты фразеалагізмаў // Роднае слова. 1999. № 12. С. 27–33.
- Хлусевіч І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дис. ... канд. філал. навук. Мн., 2001.
- Шаблоўскі А. І. Паранімія як сістэмная адзінка лексікі і лексічная катэгорыя // Беларуская лінгвістыка. Мн., 1998. Вып. 48. С. 67–74.
- Шанский В. Н. Парадигматические отношения слов, фразеологизмов и пословиц // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии: Тезисы докладов республиканской межвузовской конференции (20–23 мая 1991 г.). Новгород, 1991. Ч. 2. С. 165–168.

Паступіла ў рэдакцыю 13.07.2001.

Ірына Аляксандраўна Журко – аспірантка кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук М. А. Даніловіч.

